فارسي شاعريءَ ۾ فن ۽ فڪر جي سونهن
Aesthetic of Thought and Form in Persian Poetry

ڊاڪٽر فياض لطيف

Abstract:

Aesthetics is the branch of philosophy dealing with such notions as the beautiful, the sublime etc. as applicable to the fine arts, with a view to establishing the meaning and validity of critical judgments concerning works of art, and the principles underlying or justifying such judgments. The word, `Aesthetics` first time was used by a German philosopher Alexander Baumgarten in reference to the perception of beauty through the senses. In 18th century it got the profile of literary and artistic movement under the slogan `art for art's sake` and engorged all over the world. In modern times Aesthetics is not only supposed to be merely study of beauty but assumed as Aesthetical cram of all colors and cult of life and philosophical and artistic analyze the beauty of creation and cosmos.

Persian language is one of the literary languages in the world which have a huge treasure of aesthetics in its prose and poetry. Especially in this paper I have discussed different aspect of aesthetics in the poetry of eminent Persian poets, and have proved with reference from their poetry that Persian poetry not only possesses a beauty of imagism but beauty of symbols and expressions.

سونهن ۽ حُسن جون حقيقتون شاعريءَ جو ازلي ۽ اَٽوٽ حصو رهيون آهن. سونهن کان سواءِ شاعريءَ جو تصور روح کان سواءِ زندگيءَ جي خيال وانگر عبث آهي. اها فني سونهن هجي يا فڪري سندرتا، شاعريءَ جو رس، رنگ ۽ روح ان سان قائم ۽ دائم رهيو آهي. فارسي شاعري پڻ انهن جمالياتي خوبين ۽ خوبصورتين سان مالا مال آهي. اصل ۾ايران فطري طور هڪ چمن زار آهي. ان جي آب و هوا، سرسبزي ۽ شادابي ايتري تہ شاندار ۽ من موهيندڙ آهي، جو ان جا اثر انساني خيالن کي پڻ شاداب بڻائي ڇڏن ٿا. خاص ڪري تخليقي مزاج رکندڙ ماڻهن لاءِ هي گلن ڦلن سان مَهڪندڙ ۽ ٻهڪندڙ ملڪ، انتهائي سازگار ۽ سندن تخليقي سُياءَ موافق آهي. وک وک تي ساوڪ ۽ سرسبزي، نديون ۽ آبشار، چوڌس پانت پانت جي گلن

سان سينگاريل ڏرتي، سڳنڌ سان معطر هوائون، باغن ۾ بُلبلن جون پُڪارون، پانت پانت جي پکين جون لاتيون، مورن جا ٺهوڪا ۽ ٻيو سمورو وايومنڊل اهڙو تہ حسين ۽ موهيندڙ آهي، جو ماڻهوءَ کي خود بخود هر نظاري تي جيئري جنت ۾ هجڻ جو احساس ٿيڻ لڳي ٿو.

ايران جي سرزمين نہ رڳو فطرتي سونهن ۽ سُندرتا جي حوالي سان حسين آهي، پر اها صدين کان تهذيب، تمدن، ادب، فن ۽ شاعريءَ جي لحاظ کان پڻ انتهائي زرخير ۽ ممتاز رهي آهي. ڪلاسيڪي شاعرن خيام، رومي، حافظ، شيخ مهدي ۽ جامي کان وٺي جديد دور جي شاعرن نيمايو شيج، فريدون توللي، احمد شاملو مهدي اخوان، يدالله رويائي، محمد حقوقي، رضا براهني ۽ ٻين انيڪ تخليقڪارن تائين هڪ حسين ڪهڪشان آهي، جن پنهنجي احساس، اظهار ۽ خيال جي خوشبو سان دنيا کي واسيو ۽ مَهڪايو آهي. فارسي شاعريءَ ۾ جمالياتي نُدرتن جي حوالي سان مولانا غلام محمد گرامي پنهنجي مقالي ۾ لکي ٿو"فارسي شاعري پنهنجي موضوعن، فن ۽ هيئت جي لحاظ سان شاعريءَ جي دنيا ۾ وڏيڪ رنگين ۽ شيرين آهي. ان ۾ جذبات جي فراواني، خيال جي ندرت، فڪر جو تعمق ۽ معاني جي وسعت آهي. ان جو هر شعر نزاڪت ۽ نفاست جو پيڪرِ رنگين آهي....ايراني شاعري هڪ رنگين ۽ جاذبِ نظر ماحول ۽ معاشري جي پيداوار آهي"(1).

ايران جي فارسي شاعريءَ جي تاريخ ۾ جن اهم ۽ نامور شاعرن جا نالا ملن ٿا، انهن ۾ رودڪي، دقيقي، انوري، خاقاني، عنصري، فرخي ۽ فردوسي شامل آهن. رودڪي فارسي جو پهريون صاحبِ ديوان شاعر ۽ هومر وانگر ڄائي ڄم کان نابين هو. فارسيءَ ۾ قصيده گوئيءَ ۽ درٻاري شاعريءَ جي ابتدا هُن کان ٿئي ٿي. هن نابين شاعر پنهنجي شاعريءَ ذريعي ايراني شعر و ادب کي اهڙي روشني ۽ رنگيني عطا ڪئي آهي، جيڪا صدين تائين ان کي منور ۽ مهتاب بڻائي رکندي.

فردوسي درٻاري شاعر هو پر هن جي اظهار جو انداز لفظن ۾ جذبن جي بي ساختگي ۽ احساسن ۾ نرالي نرملتا ملي ٿي. ايران ۾ فردوسيءَ (322-411 ھ)کي قومي شاعر تسليم ڪيو ويجي ٿو ۽ اڄ بہ سندس دانشمندي، فڪري ۽ فني عظمت جا گيت ڳايا وڃن ٿا. فردوسيءَ وقت جي حاڪم سلطان محمود جي چوڻ تي پنهنجو

شعري شاهپارو ’شاهنامون‘ لڳ ڀڳ پنجٽيهن سالن جي تخليقي محنت ۽ مشقت کان پوءِ لکي پورو ڪيو. جيڪو سٺ هزار شعرن تي محيط آهي. سلطان محمود ان عيوض ڪيس سٺ هزار اشرفيون انعام طور عطا ڪيون. يعني في شعر هڪ اشرفي، پر سندس ’شاهنامي‘ جو هر شعر سٺ هزار اشرفين کان اُتم آهي، ڇو ته اَشرفيون ڪنهن مخصوص دور ۾ سِڪي طور رائج ٿين ٿيون، جڏهن ته فردوسيءَ جي شعر جو سِڪو هر دور ۾ نه رڳو رائج رهيو آهي، پر ان پنهنجي فڪري سُرت ۽ فني سندرتا جي سگهه سان ڪروڙين دليون پڻ خريد ڪيون آهن.

فردوسي پنهنجي شعري تخليق ’شاهنامي‘ ۾ علامتي، تخيلي، تخليقي ۽ حقيقي قصن، ڪهاڻين ۽ ڪردارن ذريعي جيڪو ڪجهه ايران ۽ عالم انسانيت کي ڏنو آهي، اُهو بنهه بي مثل ۽ اَملهه آهي. بلاشبہ سندس ’شاهنامون‘ رزميه شاعري جو هڪ شاهڪار آهي، جنهن پنهنجي فني ۽ فڪري حقيقت ۽ حُسناڪيءَ سبب مشرق توڙي مغرب ۾ تمام گهڻي پذيرائي حاصل ڪئي آهي. فردوسيءَ جي شاعريءَ ۾مجموعي طور درباري شان ۽ شوڪت، ادب ۽ آداب جي بيان سان گڏوگڏ محبوب جي ادائن، ان جي حسين چهري ۽ گهٽائن جهڙن سياه زلفن جو جيڪو موهيندڙ اظهار ملي ٿو، اهو سچ ته لافاني آهي. خاص طور هن جي شاعريءَ ۾ تشبيهن ۽ استعارن جي سونهن نرالي نوع ۾ ملي ٿي:

به پيچيده مرا بصر آب و تاب،
گره کرد شب را پَس آفتاب
چوبه کُشاد آن طره مشک ناب،
شب آمد به پابوسِي آفتاب.
(فردوسي)

(رات کي سج جي ڪِرڻن ۾ لڪائي ڇڏيائين ۽ پيچدار وارن کي ويڙهي سيڙهي پوئتي ڪري ڇڏيائين. وري جڏهن انهن مُشڪ ڀريل زلفن کي کوليائين ته رات، سج جي پيرن چمڻ لاءِ هلي آئي) (2).

ايران جيئن تہ سرسبز باغن، گلن ۽ فطري منظرن سان مالا مال رنگينين ۽ رونقن جو ديس آهي، انهيءَ ڪري، نہ صرف اتان جي ماڻهن جي مزاج ۽ طبيعت ۾ نفاست ۽ نرمائي آهي، پر سندن ادب ۽ شاعريءَ ۾ پڻ ان احساس جا نمايان رنگ ملن ٿا. ان حوالي سان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو پنهنجي ٿيسز ’سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جا اثر‘ ۾ لکي ٿو: “گلن ڦلن جي ذڪر سان فارسي شاعرن پنهنجي ڪلام کي سينگاريو آهي. فارسي شاعريءَ ۾ بهار ۽ برسات جو ذڪر بہ عام جام آهي” (3).

بهار، جوڀن ۽ سُرهاڻ جي علامت آهي، جڏهن تہ برسات بنيادي طور تي رومانوي رنگينين جو احساس پيش ڪندڙ لقاءُ آهي. وشال آڪاس ۾ سُرمئي بادلن جو سفر، کنوڻين جا چمڪاٽ، گاج جي گجگوڙ بوندن جو وسڪارو مي، محبوب جو ساٿ ۽ چوڏس گلن ڦلن جي ڦهليل خوشبو اهو سمورو ماحول ۽ مانداڻ فارسي شاعرن جي شاعريءَ ۾ عام ملي ٿو. رنگين ماحول جي رنگين مزاج شاعرن پنهنجن شعرن ۾ ترڪيبون، تشبيهون ۽ استعارا بہ اهڙا استعمال ڪيا آهن، جو انهن مان رومانوي ۽ رنگين احساسن جون حُسناڪيون جهلڪنديون محسوس ٿين ٿيون. فارسي شاعريءَ ۾ محبوب جو تصور سراپا حُسنِ مجسم آهي. فارسي شاعريءَ ۾ جتي فطرتي مظهرن ۽ محبوب جي حُسن ۽ جمال جو موهيندڙ اظهار ۽ احساس ملي ٿو اتي مبالغا آميزي بہ جهجهي ملي ٿي. مناسب ابهام ۽ مبالغي جا عنصر شاعريءَ ۾ سونهن پيدا ڪندا آهن، پر فارسي شاعريءَ ۾ غير ضروري اَبهام تمام گهڻو نظر اچي ٿو.

ڊاڪٽر تنوير عباسي فارسي شاعريءَ ۾ مبالغہ آميزيءَ جي عنصر تي ڳالهائيندي پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکي ٿو “محبوبانہ ادائن ۾ قيامت پئي پيچ و تاب کائي. سندس تبسمِ زير لبيءَ ۾ وِج پئي وَر هڻي، سندس زلف جي هر هڪ گره ۾ مُشڪ مليل، سندس گيسوي دراز ۾ عنبر جون اوتون پيل، سندس هر هڪ انگ گلن کان نفيس ۽ نرم، خوشبودار ۽ عطر افشان، سندس چپ اهڙا نازڪ جهڙا گلاب جا ورق، لبن جي لالي اهڙي جهڙي مرجان جي شاخ، سندس اک اهڙي جهڙي هرڻ جي اک،

سندس مُنهن جهڙو چوڏهينءَ جو چنڊ، گردن اهڙي جهڙي صراحي، سندس اک مخمور ۽ شرابي، مئخانن جا مئخانہ اوتيندو وتي" (4).

ڪيترن شاعرن جي شاعريءَ ۾ ابهام پنهنجي متوازي انداز ۾ مِڙني فڪري گهرائين ۽ حسي سندرتائن سميت موجود ملي ٿو. رومي پنهنجي هيئين شعر ۾ پنهنجي محبوب جي چهري کي گلن ۽ سندس آواز جي تاثير کي ماکي ۽ مصريءَ سان تشبيهہ ڏئي، مي ۽ زلفِ يار جي ساٿ ۾ پنهنجي بي خوديءَ جو چِٽُ اهڙي تہ احساساتي ۽ موهيندڙ انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جو ان کي پَسي ۽ پُرجهي هڪ پڙهندڙ پڻ پنهنجو پاڻ کي ان ڪيفيت ۽ منظر جو حصو محسوس ڪرڻ لڳي ٿو:

بنمائي رخ کہ باغ و گلستانم آرزوست،
بِکشائي لب کہ قند فراونم آرزوست
يکدست جام باده ويکدست زلفِ يار،
رقصم چنين ميانِ ميدانم آرزوست.

(پنهنجو چهرو ڏيکار، جو باغ ۽ گلستان جي آرزو اٿم. چپ کول (ڳالهاءِ) جو ماکي ۽ مصري جي تمنا اٿم. هڪ هٿ ۾ شراب جو پيالو هجي ۽ ٻئي ۾ زلفِ يار، ان حال ۾ سر ميدان رقص ڪرڻ جي خواهش اٿم) (5).

فارسي شاعريءَ ۾ فلسفي ۽ تصوف جون جيڪي رمزون ۽ رعنائيون حافظ شيرازي، عرفي، تبريزي، جامي، بيدل، رومي، سرمد، عطار ۽ سعديءَ سُٺايون ۽ سمجهايون آهن، انهن ۾ پنهنجي هڪ معنوي، احساساتي ۽ جمالياتي سونهن آهي، جنهن کان نہ رڳو اسان جا ڪلاسيڪل شاعر شاهہ ڪريم، شاهہ لطيف، سچل سرمست ۽ ٻيا شاعر مرغوب ۽ متاثر ٿيا آهن، پر جديد دور ۾ شيخ اياز ۽ ٻين ڪيترن سنڌي شاعرن پڻ سندن فڪر ۽ فن جي 'حيات بخش جمالياتي روايتن' جو جهجهو اثر قبول ڪيو آهي. هنن لاءِ محبوب جو حُسن ئي 'حُسنِ ڪل' آهي. ان جي جمال ۽ جوت اڳيان ساريون روشنيون، رعنايون ۽ سندرتائون پنهنجو تيج ۽ تجلو وڃائي ويهن ٿيون. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو حافظ شيرازيءَ جي جمالياتي شاعريءَ بابت لکي ٿو "عشقيہ جذبات کي جنهن جوش ۽ وارفتگيءَ سان حافظ پيش

ڪيو آهي، تنهن سندس ڪلام کي فارسي زبان ۾ اهڙو مقام عطا ڪيو آهي، جو سندس ڪلام فارسي شاعريءَ جو 'ترڪ شيرازي' بنجي پيو آهي"[6].

حافظ وٽ حُسن، خدائي صفت آهي، جنهن جا جلوا هر طرف پنهنجي پوري جوت ۽ جمال سان موجود آهن. هُن جي نظر ۾ محبوب جي سونهن ۽ سندرتا ئي سڀ ڪجھ آهي، ان بنا ڪجھ بہ نہ آهي. محبوب جو درشن سراپا ثواب ۽ جياپو آهي ۽ ان جي حُسن جي جوهر سان ئي ساري جهان جي جوت قائم آهي. حافظ جي شاعريءَ ۾ انساني سونهن هر حال ۾ اُتم نظر اچي ٿي ۽ هو ان سونهن کي ئي حقيقي سمجهي ٿو جنهن جي حاصلات ئي سندس مقصدِ حيات آهي:

حق ترک تو اي نگار آسان نہ دهم،
تاپيش رمز و خطت جان نہ دهم
ياقوت لبت کہ قوت جا نست مرا،
آن را بہ صد هزار مرجان نہ دهم.

(مان توکي ڪنهن بہ صورت ۾ وڃائڻ نہ ٿو چاهيان. نہ ئي پنهنجي جان گنوائڻ چاهيان ٿو. تنهنجا ياقوت جهڙا چپ منهنجي جان آهن، جيڪي لکين مرجان عيوض بہ نہ ڏيندس.) [7].

عمر خيام سرمستي ۽ الاهيات جو مبلغ ۽ فلسفي شاعر آهي. هن جي رباعين ۾ مدهوشيءَ جا جيڪي حسين رنگ آهن، انهن جو سرور ۽ سڪون ئي پنهنجو آهي. هن جي شاعري ۾، خارجي حُسن ۽ فطرتي رنگينين جي جمال سان گڏوگڏ داخلي جذبن، دلي اُڌمن ۽ احساسن جي حُسناڪي اثرائتي ۽ فنڪاراڻي انداز ۾ ملي ٿي. خيام پنهنجي شاعراڻي احساس ۽ اظهار ۾ وجداني ۽ مڪمل طور سونهن پرست شاعر آهي. هو زندگيءَ جي هر لمحي کي ڀرپوريت سان جيئڻ ۽ محبتن کي مِٺڙني رنگن ۽ راحتن سان ماڻڻ جو قائل محسوس ٿئي ٿو. تڏهن ئي تہ پنهنجي شاعريءَ ۾ هن طرح جو جمالياتي احساس اوري ٿو:

گرِ دست دهد ز مغز گندم نانيِ،
وزي دومنِي ز گوسپنديِ رانيِ،
با ماه نشستي در ويرانيِ،
عيشِ است ڪہ نيست در سلطانيِ.

(ويهڻ لاءِ ڪا پُرامن ۽ سانيڪي جاءِ هجي. بهار جي موسم ۾ مي جو پيالو، ماني، ٻُڪل گوشت ۽ چند روپي محبوب جو آغوش هجي، ڪهڙو نہ حسين ۽ موهيندڙ ماحول آهي! هھڙي پل جي حُسناڪي تہ ڪنهن بادشاهہ بہ نہ ماڻي هوندي!) (8).

فارسي شاعريءَ ۾ قديم شاعرن کان علاوه جديد شاعرن پڻ جماليات جو هڪ الڳ جهان تخليق ڪيو آهي، جنهن ۾ هنن نہ رڳو حُسن، عشق ۽ احساساتي دنيا سان لاڳاپيل ٻين انيڪ موضوعن کي نئين معنائن ۽ نرالي علامتي مفهومن سان پيش ڪيو آهي، پر شعري هيئتن ۾ فن جي ڪمال نُدرت ۽ نرملتا پڻ پيدا ڪئي آهي. نيمايو شيج (1895ع ـ 1989ع)، جديد فارسي شاعريءَ جو اهو پهريون جدت طراز شاعر آهي، جنهن فارسيءَ ۾ مروج عربيءَ جي روايتي بحرن ۽ وزنن کي ڇڏي، پنهنجي شاعريءَ جو بنياد لفظن ۾ موجود فطري موسيقي ۽ صوتي آهنگ تي رکيو. توڙي جو هن جي شاعريءَ ۾ روايتي عروض جي مقرر پابندين جي ڪائي پوئواري نہ ٿي ملي، ايتري تائين جو قافيو ۽ رديف بہ ڪنهن مقرر پابندي کان سواءِ سندس شاعريءَ ۾ نئين سٽاءَ ۽ سجاءَ سان نظر اچي ٿو پر ان جي باوجود هن جي شاعريءَ ۾ موسيقي ۽ فڪر جو اثرائتو رنگ ۽ رچاءُ حيرت جي حد تائين موهيندڙ ۽ متاثر ڪندڙ آهي.

نيمايو شيج جديد فارسي شاعريءَ ۾ اهو پهريون شاعر آهي، جنهن فارسي شاعريءَ جي روايتي رنگ مان جدت جو نئون ۽ نرمل جهان دريافت ڪري، فارسي شاعريءَ کي فني ۽ فڪري جماليات جي هڪ نئين ۽ نرمل دنيا عطا ڪئي آهي. هن جي شروعاتي شاعريءَ ۾ ٿورو فارسي شاعريءَ جو روايتي رنگ ملي ٿو پر ترت ئي هن روايتي عروضي شاعري جي ڪوهہ ڪاف منجهان حسين ڪويتا جا نوان ۽ نُدرت ڀريا جِهرڻا ڳولي لڌا. اڻويهين صدي جي فرانسيسي شاعرن، خاص ڪري

ملارمي جي علامت نگاري ۽ عڪس نگاري جي لاڙي جا نيمايو شيج تي نمايان اثر نظر اچن ٿا.

نيمايو شيج جي شاعري بابت ن. م. راشد پنهنجي ڪتاب ’جديد فارسي شاعري‘ ۾ لکي ٿو”هو پنهنجي شاعريءَ ۾ مازندران جي هارين جي سرسبز ۽ سندر فصلن جو جنهن محبت ۽ فنڪارانہ فراست سان ذڪر ڪري ۽ سندن غم زده زندگيءَ جي نقش ڪشي ڪري ٿو اها حيرت انگيز ۽ انتهائي پُرتاثر آهي....هن جي شاعريءَ ۾ رومانيت ۽ جمال پرستيءَ جا سمورا رنگ موجود ملن ٿا“ (9).

نيمايو شيج جي شاعريءَ ۾ روايتي فارسي شاعريءَ وارو شاعراڻو ابهام ۽ اجايو مبالغو نہ آهي، پر ان ۾ زميني حقيقتن ۽ سماجي سچائين جي حقيقي حُسناڪي آهي. سندس هيٺين نظم جي چند سٽن ۾ حقيقت جي حُسن ۽ حُسن جي حقيقت جو چٽو عڪس پَسي سگهجي ٿو:

مي تردد مهتاب، مي درخشد شب تاب
نيست يكدم شكند خواب بہ چشم كس وليک
غم اين خفتۂ چند، خواب در چشم ترم مي شكند....!

(قطرو قطرو ٿي ڪِري رهي آهي چنڊ جي چانڊوڪي، ٽانڊاڻا ٽِمڪي رهيا آهن. ڪائي شيءِ اهڙي ناهي، جيڪا هڪ پل لاءِ بہ ڪنهن جي ننڊ ۾ خلل وجهي، پر هنن ستل ماڻهن کي ڏسي، منهنجي نيڻن ۾ ساندييل سپنا منهنجن لڙڪن ۾ لُڙهي ويا آهن!)(10). سٽون ناهن، چڻ خوشي ۽ غم جي احساسن جي جمال جو اهڙو نرالو نقش آهن، جن مان هر لفظ ۾ هڪ ڪيفيت ۽ هر ڪيفيت ۾ هڪ قرار ۽ بي قراريءَ جو بيان نہ ڪري سگهجندڙ داستان موجود آهي.

فارسيءَ ۾مشروطيت جي تحريڪ جي نتيجي ۾ جنم وٺندڙ سرجڻهارن، جن ۾ ايرج ميرزا، بهار، عشقي، عارف، لاهوتي ۽ ڪجهہ ٻين شاعرن جا نالا شامل آهن، انهن شاعريءَ جي لغت جو نہ رڳو نئون تصور متعارف ڪرايو پر نئين سماجي سُرت ۽ آگهيءَ جو اهڙو جمالياتي احساس اوتيو جنهن جا اثر فريدون توللي ۽ مهدي اخوان ثالث جي شاعريءَ ۾ پڻ جهلڪن ٿا. ان سان گڏوگڏ سندن شاعريءَ ۾ نہ

صرف فردوسي، ناصر، خسرو، خاقاني، منوچهري، عنصري ۽ انوري جي صوفياڻي فڪر جو جمالياتي اثر مليو ٿو پر انهن پنهنجي اظهار ۾ قديم ۽ جديد جو نرالو امتزاج پيش ڪيو آهي. فريدون جو هي شعر ملاحظه ڪريو:

دل من چنگ افسونست دهر عشق، در آن بنها و از خود يادگاري
زهر موئي مهري در او افسرده يادي، زهر موئي بر او پيچيده تاري
زر افشان پُرگرده شبرنگ بي تاب،بهم پيوسته بس گيسو دربن چنگ
خمش در انتظار زخمہ سوز، کہ تا خود راز ها گويد بہ آهنگ
شبانگاهان کہ در تنهائي سرد، بہ دامن گيرم اين سازِکُهن گوي
بہ زير لغزش نرم سرانگشت، هزاران ياد خوش خيزدزهر موي
فضاي خانہ لرزد آنچنان گرم، کہ زيبا کود کانبرسر آيند....
(فريدون توللي)

(منهنجي دل جادوءَ جي سِتار آهي ۽ هر عشق ان ۾ پنهنجي ڪا نہ ڪا ياد ڇڏي ويو آهي. محبت جي مِٺي مِٺي درد جي سار ان ۾ زندهہ آهي. ڪنهن نہ ڪنهن نازنين جي سونهري، سياه، الجهيل ۽ بيقرار زلفن جو پيچ ان کي ويڙهيل آهي ۽ سِتار ڪنهن درد جي مضراب جي انتظار ۾ خاموش آهي، تہ جيئن اها وري بيهر پنهنجا آلاپ آلاپي سگهي. آڌي رات جي تنهائيءَ ۾، مان جڏهن پُرسوز ۽ مڌر آلاپ اظهاريندڙ ان ساز کي ڪڇان ٿو تہ منهنجي آڱرين جي هلڪي هلڪي ڇُهاءَ سان، ان جي هر تار ۾ هزارين خوبصورت يادون جاڳي پون ٿيون) (11).

احمد شاملو، نادر نادرپور، اسماعيل شاهرودي، هوشنگ ابتهاج، محمد زهري، نصرت رحماني، رضا براهني، محمد حقوقي ۽ فروغ فرخ زاد جي شاعري ۾ پنهنجي دور جي عصري حالتن جي عڪس سان گڏوگڏ بين الاقوامي ادبي تحريڪن، خاص ڪري فرانس جي وجودي ۽ سرئليسٽ شاعرن جا پڻ گهرا اثر آهن. انهيءَ ڪري زندگيءَ جي ثبات ۽ بي ثباتيءَ جي حقيقتن ۽ حُسناڪين کي هنن پنهنجي اظهار ۾ انتهائي جاذب ۽ اثرائتي انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

شيخ اياز وانگر هنن شاعرن جي شاعريءَ ۾ خود ڪلاميءَ جي خوبصورتي بہ ملي ٿي، تہ موت سان مخاطب ٿي، پنهنجي وجودي وارتائن کي انتهائي لطيف ۽ فلسفياڻي پيرايي ۾ پيش ڪرڻ جي وٽن نرالي نزاڪت ۽ ندرت پڻ موجود ملي ٿي. هنن جي شاعريءَ ۾ تشبيهن ۽ استعارن جو اهڙو حسين گلستان موجود آهي، جيڪو پنهنجي تازگي ۽ تاثريت سان اداس ۽ مُرجهايل دلين کي مُرڪائي ۽ مَهڪائي ڇڏي ٿو. خاص ڪري احمد شاملو جي شاعري اهڙي جمالياتي تاثريت ۽ تازگيءَ سان ٽمٽار آهي، جنهن جي اڀياس سان دل ۽ دماغ جا چارئي طبق نہ فقط روشن ٿي پون ٿا، پر پڙهندڙ جو من هڪ بيان نہ ڪري سگهجندڙ مسرت ۽ سرشاري محسوس ڪرڻ لڳي ٿو:

لبانت بہ ظرافت شعر، شهواني ترين بوسہ هارا بہ شرمي چنان مبدل مي ڪُنَند
کہ جاندار غار نشين از آن سودمي جويد، تابہ صورت انسان در آيد......
وعشقت، پيروزي آدمي است، هنگامي کہ بہ جنگ تقدير مي شتابد
و آغوش، اندک جائي براي زيستن، اندک جائي براي مُردن......
دو پرنده بي طاقت درسينهات آواز مي خوانند
تابستان از کدام راه فرار خواهد رسيد، تاعطش، آب هارا گواراتر کُنند؟...
حضورت بهشتي است، وسپيده دم بادست هايت بيداري مي شود.

(تنهنجا چپ جيڪي لطافت ۽ شيرينيءَ ۾ شعر جهڙا آهن، اهي بي حد شهوت انگيز چمين کي اهڙيءَ ريت حيا ۾ بدلائي ڇڏن ٿا، جو ڪو غار ۾ ڇُپيل وحشي بہ انهن کي ڀَسي ۽ پائي انسان بڻجي پوي ۽ تنهنجون اکيون آڳ جو راز آهن. تنهنجو عشق، تقدير سان ويڙهہ ۾، انسان کي سوڀ عطا ڪندڙ ۽ تنهنجو آغوش، پل جيا پو ۽ پل اَجل آهي، تنهنجي سيني اندر بہ لطيف پکي تاسارا آهن. گرميءَ جي موسم ڪهڙي رستي کان ايندي؟ جو پياس، پاڻيءَ کي اجا بہ وڌيڪ خوشگوار بڻائي ڇڏيندي، تنهنجي قرابت جنت جيان آهي ۽ صبح جي روشني تنهنجن هٿن سان گڏ جاڳي پوي ٿي)(12).

فارسيءَ ۾ شاعرن سان گڏوگڏ شاعرائن پڻ پنهنجي شاعريءَ ۾ حُسن ۽ عشق جي موضوعن تي بي باڪيءَ سان لکيو آهي. انهن ۾ رابعہ بنت ڪعب، مهستي، قرت العين طاهره ۽ پروين اعتصامي جا نالا شامل آهن، پر انهن سڀني مان فروغ فرخ زاد جو اندازِ بيان مختلف ۽ اظهار بي باڪ آهي. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ حُسن ۽ پيار جا الستي آواز ۽ زندگيءَ جي سچائين جا ڀرپور رنگ ڀَرِتيا آهن.

اڪثر ايراني شاعري گل و بلبل، جام و مينا، نرگس و صنبل، گيسو و رخسار جي ذڪر ۽ ابهام سان ڀري پئي آهي، پر قرت العين طاهره ۽ فروغ فرخ جي شاعريءَ کي جڏهن پڙهجي ٿو تڏهن انهيءَ ۾ زندگيءَ جي حقيقي ڏکن ۽ سکن جي جهلڪ سان گڏوگڏ حُسن، عشق، محبت ۽ موت جي موضوعن تي هنن جا گهرا ۽ من کي موهيندڙ احساس ملن ٿا، جيڪي درد ۽ دلڪشي جي حوالي سان پنهنجو مثال پاڻ آهن. قرت العين جي اظهار ۾ انوکي بي باڪي ۽ پيار جي نفاست ڀري حُسناڪيءَ جو هي انداز ڏسو:

از پي ديدن رخت همچو صبا فتاده ام
خانہ بخانہ دربدر کوچہ بہ کوچہ کويکو
مهر تو را دل حزين بافتہ برقماش جان،
رشتہ بہ رشتہ نخ بہ نخ تار بہ تار پو بہ پو
در دلِ خويش طاهره گشت و نديد جز تورا،
صفحہ بہ صفحہ لا بہ لا پرده بہ پرده تو بہ تو.

(مان تنهنجي چهري جي ديدار لاءِ بادِ صبا وانگر گهر گهر، در در ۽ گهٽي گهٽي رُلي آهيان. منهنجي درد ڀري دلڙي تنهنجي عشق کي پنهنجي اندر ۾ اُٽي ڇڏيو آهي. طاهره پنهنجي دل جي ڪتاب جو هڪ هڪ ورق ووڙيو آهي، پر اُتي تنهنجي پيار کان سواءِ ٻيو ڪجهہ نظر نہ ٿو اچي)(13).

فروغ فرخ زاد پنهنجي شاعريءَ ۾ نہ رڳو پنهنجي ذات ۽ زندگيءَ جي ٿوابن کي پوري سُرت ۽ سجاڳيءَ سان اظهاريو آهي، پر هن پنهنجن گناهن جو ذڪر بہ نهايت جرئت، بهاردي ۽ معصوميت سان ڪيو آهي. هن جي شاعري جا موضوع ‘حسن،

عشق ۽ موت' آهن. بقول خانلري، "حُسن هن جي چهري جي صفت، عشق هن جو خمير ۽ موت هن جي تقدير آهي"[14]. فرخ جي عشقيہ ڪلام ۾، عرضي عشق جو احساس ۽ عرفاني عشق جو هيجان، ٻئي هڪ ئي وقت سهڻي ۽ موهيندڙ انداز ۾ ملن ٿا، اهو ئي سبب آهي، جو هن جي 'رومانوي مثنوين' ۾ روميءَ ۽ حافظ جي شاعريءَ جي حُسناڪين جو هڳاءُ محسوس ٿئي ٿو. فروغ فرخ جي شاعراڻي احساس ۽ اظهار ۾ نہ فقط نسواني لهجي جي نفاست ملي ٿي، پر سگهاري مزاحمت ۽ جادو ئي حقيقت نگاريءَ جو جمال پڻ پوري جوت ۽ جدت سان پَسي سگهجي ٿو.

من صليبِ سر نوشتم را،
بر فرازِ تپہ هائي قتل گاه بوسيدم
زندگي قلبِ مرا تکرار خواهد کرد.
(فروغ فرخ زاد)

(مون پنهنجي زندگيءَ جي صليب کي تختہ دار تي بہ چميو آهي، زندگي مون کي ضرور دهرائيندي)[15].

فارسي شاعريءَ ۾ ٻنهي حُسنِ جميل ۽ حُسنِ جليل جو عڪس ۽ احساس ملي ٿو. تشبيهن، استعارن ۽ ترڪيبن جي نُدرت پڻ موهيندڙ ۽ مثالي آهي. فارسي شاعريءَ ۾ توڙي جو مبالغو ۽ ابهام گهڻو آهي، پر ان ۾ جيڪا لطافت، نفاست، خاص ڪري صوفياڻي رمزيت ۽ احساساتي رنگيني ملي ٿي، اها هر لحاظ کان حسين، موهيندڙ ۽ متاثر ڪندڙ آهي.

حوالا:

1. گرامي، غلام محمد، "مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1992ع، ص48
2. انيڙ حافظ ارشد، پروفيسر، (مقالو) "مشرقي شاعريءَ ۾ حسن جو تصور"، ماهوار 'پيغام'، ص18

3. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1980ع، ص26.
4. عباسي، تنوير، ”شاهه لطيف جي شاعري“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1989ع، ص47.
5. گرامي، غلام محمد، ”مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات“، ص50
6. پرڳڙي، عبدالغفور، ”زندگيءَ جو سفر رومي شاهه ۽ اقبال“، سنڌ ادبي اڪيڊمي، ڪراچي فردوسي، ڇاپو پهريون 2008ع، ص114.
7. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر“، ص31.
8. رائو جذب (مترجم) ”رباعياتِ حافظ شيرازي“، رابعه بڪ هائوس، لاهور، 1981ع، ص64.
9. راشد، ن. م، ”جديد فارسي شاعري“، اوڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، ڪراچي، 2013ع، ص15.
10. ايضا، ص3.
11. ايضا، ص35.
12. ايضا، ص41 ـ 45.
13. شاهد، مختار، ڊاڪٽر، ”قرت العين طاهره“، شاهد پبليڪيشنز، لاهور، 1895ع، ص98.
14. راشد، ن. م، ”جديد فارسي شاعري“، اوڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، ڪراچي، 2013ع، ص18.
15. انور مسعود، ”فارسي ادب ڪي چند گوشي“، گورا پبليڪيشنز، لاهور، 1997ع، ص18.